

Ulrich Beck en Etty Hillesum

Klaas A.D. Smelik

Op 1 januari 2015 overleed de Duitse socioloog Ulrich Beck. In de kring van Hillesum-lezers¹ is hij bekend geworden door zijn boek *Der eigene Gott: Von der Friedensfähigkeit und dem Gewaltpotential der Religionen* uit 2008², aangezien hij het eerste hoofdstuk van deze studie aan Etty Hillesum heeft gewijd: ‘Das Tagebuch des “eigenen Gottes”: Etty Hillesum, eine unsoziologische Einleitung’. Hierin geeft hij aan de hand van Hillesums dagboeknotities een aanzet tot de ontvouwing van zijn godsdienstsociologische³ concept van de ‘eigen god’.

De Italiaanse Hillesum-onderzoekster Maria Gabriella Nocita heeft een diepgaande studie van Becks publicatie gemaakt. In een in 2013 in het Italiaans verschenen artikel geeft zij de resultaten van haar onderzoek weer⁴. Zij blijkt het in het geheel niet eens te zijn met Becks visie op het godsbeeld van Etty Hillesum. Zij stelt tegenover de ‘Dio personale’ van Beck een ‘Dio persona’, zoals wij die ook bijvoorbeeld bij Augustinus aantreffen. Beck heeft volgens Nocita de dagboeken van Etty Hillesum niet goed begrepen.

In deze bijdrage stel ik Becks visie nogmaals aan de orde en vergelijk die met de resultaten van mijn eigen onderzoek naar de wisselende betekenis van het begrip ‘god’ in de nagelaten geschriften van Etty Hillesum⁵. Waarin had Beck gelijk en waarin niet?

Stereotiepe onjuistheden

Meteen al aan het begin van het hoofdstuk over Etty Hillesum is het te merken dat Beck uitgaat van de Duitse vertaling van de bloemlezing ‘Het Verstoorde Leven’ en niet van de integrale editie. Hij schrijft namelijk: “Die handschriftlichen Aufzeichnungen beginnen in März 1941 und enden im Oktober 1943”⁶. Dit is onjuist. In werkelijkheid lopen de dagboekcahiers die bewaard zijn gebleven, tot 13 oktober 1942. Op de kaft van ‘Het

¹ Zo merkt Theo de Wit in *Volzin* 14 (2015) nr. 5, 44, op: ‘In zijn boek over *De eigen God* (2008) noemt de Duitse socioloog Ulrich Beck het voorbeeld van Etty Hillesum, in 1943 vermoord in Auschwitz. Haar ongedwongen omgang met haar onafhankelijk blijvende persoonlijke God leidt niet tot “verafgoding van het eigene” zoals bij religies die tot wellnessinstellingen verworden of bij de nieuwe vormen van nationalisme. Integendeel, deze omgang leidde tot een ongeëvenaarde tegenwoordigheid van geest die gepaard gaat met een constante zelfrelativering.’

² Ulrich Beck, *Der eigene Gott: Von der Friedensfähigkeit und dem Gewaltpotential der Religionen*, Frankfurt am Main & Leipzig: Verlag der Weltreligionen, 2008.

³ Vgl. Beck, *Der eigene Gott*, 15: ‘ein religionssoziologischer Blick’.

⁴ Maria Gabriella Nocita, ‘Etty Hillesum: quale Dio? Un modello del Dio personale di Ulrich Beck?’ In: Gerrit Van Oord (red.), *Etty Hillesum: Studi sulla vita e l’opera*, Sant’Oreste: Apeiron Editori, 2013, 74-93.

⁵ Zie Klaas A.D. Smelik, ‘Etty Hillesum and her God’, in: Klaas A.D. Smelik, Ria van den Brandt & Meins G.S. Coetsier (red.), *Spirituality in the Writings of Etty Hillesum: Proceedings of the Etty Hillesum Conference at Ghent University, November 2008* (Supplements to The Journal of Jewish Thought and Philosophy, 11), Leiden/Boston: Brill, 2010, 75-102. Recentere Italiaanse versie: *Il concetto di Dio in Etty Hillesum*, Sant’Oreste: Apeiron, 2014.

⁶ Beck, *Der eigene Gott*, 14. Beck heeft de volgende Duitse vertaling gebruikt: *Das denkende Herz der Baracke: Die Tagebücher von Etty Hillesum, 1941-1943*, Freiburg: F.H. Kerle, 1983, vertaald door Maria Csollány. In de literatuurlijst achterin het boek wordt op bladzijde 259 ten onrechte 1981 als jaar van uitgifte vermeld.

Verstoorde Leven' staat echter de datering 1941-1943 vermeld en evenzo op de omslag van de vertalingen van deze bloemlezing. Gelukkig zal in 2016 een Duitse vertaling van de volledige editie van Hillesums nagelaten werken verschijnen, zodat toekomstig Hillesum-onderzoek in het Duitse taalgebied uit zal kunnen gaan van een betrouwbare en complete tekst en dit soort fouten (naar ik hoop) niet meer zullen worden gemaakt. Voor Ulrich Beck komt deze Duitse integrale editie helaas te laat.

Passend bij het algemene beeld dat van Etty Hillesum is ontstaan sinds de publicatie van 'Het Verstoorde Leven' in 1981, maar daarom niet minder onjuist⁷, is de nadruk die Beck legt op het niet-Joodse karakter van Hillesums levenswijze en ook haar godsbeeld⁸: '[...] sie nimmt die jüdische Identität nicht an'⁹, stelt hij met grote zekerheid. Tegelijk onderstreept hij het feit dat zij als Jodin is gestorven: 'als Jüdin ins KZ abtransportiert und vernichtet'¹⁰. Op zich is deze tegenstelling tussen de niet-Joodse identiteit van volledig geassimileerde Joden en de criteria van de nazi's wie een Jood was en wie niet, een historisch gegeven. 'Hitler heeft van mij een Jodin gemaakt,' vertelde mij eens een geassimileerde Joodse vrouw die door onder te duiken de Sjoa had overleefd. Geldt dit echter ook voor Etty Hillesum – waren het de nazi's die haar een Jodin hebben gemaakt? 'War Etty Hillesum Nicht-Jüdin im Leben und Jüdin im Tod?'¹¹

Het is de grote verdienste van de Leidse classicus Piet Schrijvers¹² dat hij het bestaande beeld van Etty Hillesum als niet-Joodse Jodin grondig heeft bijgesteld door op de typisch Joodse kenmerken in haar geschriften te wijzen alvorens te concluderen:

Wat de joodse contexten van Etty Hillesum betreft: ik hoop aannemelijk te hebben gemaakt dat Etty joodser is geweest dan sommige joodse Nederlanders hebben willen (h)erkennen, dan sommige niet-joodse Nederlanders hebben kunnen (h)erkennen, en misschien wel joodser dan zij zichzelf heeft gerealiseerd.¹³

⁷ Zie ook de kritiek in Nocita, 'Etty Hillesum: quale Dio?', 79: 'Sebbene nell'ambito familiare non le venga data alcuna educazione religiosa in senso stretto, tuttavia è fuor dal vero sostenere, come fa Beck, che la Hillesum "non farà mai propria l'identità ebraica". Etty Hillesum non dichiarerà mai un'appartenenza sul piano religioso, ma è pienamente cosciente della propria identità ebraica che difenderà fino a scegliere di condividere quello che chiama il 'destino di massa', il destino del suo popolo.' [Hoewel zij in het gezin niet religieus in strikte zin werd opgevoed, is het onjuist te stellen, zoals Beck doet, dat Etty Hillesum zich 'de Joodse identiteit niet aanvaardt'. Etty Hillesum zal zich nooit uitspreken als behorend tot een bepaalde religieuze richting, niettemin is zij zich ten volle bewust van haar Joodse identiteit, die zij zelfs in die mate verdedigt dat zij kiest voor wat zij noemt het Massenschicksal, het lot van haar volk.]

⁸ Beck, *Der eigene Gott*, 15: 'Ihr "eigener" Gott ist nicht der Gott der Synagogen [...]'.

⁹ Beck, *Der eigene Gott*, 20.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Piet Schrijvers is algemeen bekend geraakt door zijn vertalingen van Latijnse dichters, maar hij heeft ook een verrassende studie over de oudhistoricus en Joodsche-Raadvoorzitter David Cohen geschreven, getiteld: *Rome, Athene, Jeruzalem: Leven en werk van Prof. dr. David Cohen* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2000). Hij had eerder een artikel gepubliceerd over de overeenkomsten tussen Etty Hillesum en de Romeinse filosoof en schrijver Seneca: 'Een filosoof in bezettingstijd: Over Seneca's brieven en het dagboek van Etty Hillesum,' in: Piet Schrijvers, *De mens als toeschouwer: Essays over Romeinse literatuur en Westeuropese tradities*, Amsterdam: Ambo, 1986, 190-208.

¹³ Piet Schrijvers, 'Etty Hillesum in joodse contexten', in: Ria van den Brandt & Klaas A.D. Smelik (red.), *Etty Hillesum in facetten* (Etty Hillesum Studies, 1), Budel: Damon, 2003, 37-55, i.h.b. 55.

De veronderstelling dat Etty Hillesum van huis uit geen jodendom zou hebben meegekregen, berust niet alleen op een algemeen vooroordeel dat uitsluitend orthodoxe Joden de Joodse identiteit zouden vertegenwoordigen, maar ook op onvoldoende kennis van de familieomstandigheden. Vader Louis Hillesum was niet alleen doctor in de Klassieke Talen, maar ook *maggied*, gediplomeerd leraar in de Joodse godsdienst¹⁴. Hij had hiervoor examen gedaan en sprak vloeiend Hebreeuws, de taal die dochter Etty op het gymnasium als vak heeft geleerd, zoals uit haar rapporten blijkt. Uit haar geschriften blijkt bovendien dat Etty Hillesum vertrouwd was met typisch Joodse termen zoals ‘sjeimes zeggen’:

Ik zie een oude man wegdragen op een baar naar de trein, sjeimes zeggende over zichzelf...¹⁵

In tegenstelling tot bepaalde auteurs die Etty Hillesum postuum bij de rooms-katholieke kerk willen inlijven, merkt Beck terecht op dat haar eigen God evenmin die van de kerk is¹⁶. Hij stelt met nadruk: ‘Sie ist aber auch nicht zum Christentum konvertiert’¹⁷. Juist daarom is Etty Hillesum voor hem een ideaal uitgangspunt om zijn concept van de eigen God aan de lezer duidelijk te maken. Hij wijst op haar bijzondere stijl, haar manier om met God te spreken als tegen zichzelf, die juist zo aantrekkelijk is voor hedendaagse lezers en kennelijk ook voor hemzelf, want Beck citeert Etty Hillesum uitvoerig, soms pagina’s lang. Ja, meer dan eens spreekt hij haar zelfs rechtstreeks aan: ‘Liebe Etty’¹⁸.

Een onmachtige God

Een belangrijk element in Hillesums eigen God is volgens Beck zijn hulpeloosheid. Hij is niet de almachtige God; hij is ‘ohnmächtig und heimatlos’¹⁹. Waarom God volgens Etty Hillesum ‘heimatlos’ zou zijn, ontgaat mij – ik laat deze kwalificatie hier verder buiten beschouwing. De stelling dat Hij ‘ohnmächtig’ zou zijn, is interessanter en weerspiegelt een algemeen gevoel bij lezers van Hillesums geschriften. De omschrijving ‘ohnmächtig’ / ‘machteloos’

¹⁴ Zie Jaap Meijer, ‘Als maggied vergeten: Doctor Levie Hillesum 1880-1943, de vader van Etty’, in Klaas A.D. Smelik, Gerrit Van Oord, Meins G.S. Coetsier, Denise de Costa, Janny van der Molen & Jurjen Wiersma (red.), *Etty Hillesum in Relatie* (Etty Hillesum Studies, 5), Gent: Academia Press, 2013, 135-150, en *idem*, ‘De Odyssee van een joods docent: Dr. Levie Hillesum 1911-1924’, *ibidem*, 151-174.

¹⁵ *Het Werk*, 693. ‘Sjeimes zeggen’ is afgeleid van de Bijbelse geloofsbelijdenis *Sjema Jisraël* en duidt het gebed over een stervende aan. Het bestaat hoofdzakelijk in het voortdurend aanroepen van de naam van God en het hoogste is wel, wanneer de stervende zelf nog in staat is dit gebed mede uit te spreken.

¹⁶ Beck, *Der eigene Gott*, 15: ‘Ihr “eigener” Gott ist nicht der Gott [...] der Kirchen [...]’.

¹⁷ Beck, *Der eigene Gott*, 20.

¹⁸ Beck, *Der eigene Gott*, 25, 26, 27.

¹⁹ Beck, *Der eigene Gott*, 22.

gebruikt Etty Hillesum echter zelf niet. Het is een term van de Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer (1906-1945)²⁰:

Gott läßt sich aus der Welt heraus drängen ans Kreuz, Gott ist ohnmächtig und schwach in der Welt und gerade und nur so ist er bei uns und hilft uns.²¹

Becks indruk dat Etty Hillesum God als ‘ohnmächtig’ zou zien, is vooral gebaseerd op het zondagochtendgebed van 12 juli 1942. Daarin schrijft zij:

[...] Maar dit éne wordt me steeds duidelijker: dat jij ons niet kunt helpen, maar dat wij jou moeten helpen en door dat laatste helpen wij onszelf. En dit is het enige, wat we in deze tijd kunnen redden en ook het enige, waar het op aankomt: een stukje van jou in onszelf, God. En misschien kunnen we ook er aan meewerken jou op te graven in de geteisterde harten van anderen. Ja, mijn God, aan de omstandigheden schijn jij niet al te veel te kunnen doen, ze horen nu eenmaal ook bij dit leven. Ik roep je er ook niet voor ter verantwoording, jij mag daar later ons voor ter verantwoording roepen. En haast met iedere hartslag wordt het me duidelijker: dat jij ons niet kunt helpen, maar dat wij jou moeten helpen en dat we de woning in ons, waar jij huist, tot het laatste toe moeten verdedigen.

God kan de mensen niet helpen en Hij kan aan de omstandigheden niet al te veel doen, lijkt Etty Hillesum te zeggen. Dit klinkt inderdaad heel anders dan ‘God de almachtige Vader’, zoals in de Apostolische geloofsbelijdenis geschreven staat. Betekent dit nu dat God volgens Etty Hillesum ‘ohnmächtig’ zou zijn? Kan Hij de mensen niet helpen uit onmacht/machteloosheid?

In de dagboeken gebruikt Etty Hillesum zowel het woord ‘machteloos’ als het abstractum ‘machteloosheid’ altijd in verband met zichzelf, nooit in verband met God. Machteloosheid is in die passages steeds een negatief geladen begrip. In het zondagmorgengebed wordt echter niet negatief over God gesproken, integendeel. Een eventuele klacht over Gods passieve opstelling door niet in de omstandigheden in te grijpen wijst Etty Hillesum af: “Ik roep je er ook niet voor ter verantwoording”. De omstandigheden “horen nu eenmaal ook bij dit leven”. Ze vallen buiten Gods verantwoordelijkheid. Het is niet Zijn taak om de woning waar Hij huist, tot het laatste toe te verdedigen; dit is de taak van de mensen.

Etty Hillesum neemt duidelijk een ander standpunt in dan Elie Wiesel, die de Sjoa wel overleefde. In 1979 schreef Nobelprijswinnaar Wiesel een toneelstuk, waarin hij de vraag naar Gods houding in tijden van vervolging op een zeer indringende wijze aan de orde stelt. Het heet ‘Le procès de Shamgorod tel qu’il se déroula le 25 février 1649’ (‘Het proces van Sjamgorod, zoals het plaatsvond op 25 februari 1649’). Men zegt dat Wiesel zich hierbij heeft

²⁰ Een uitvoerige vergelijking van de ideeën over de machteloze God bij Bonhoeffer en **bij / weg** Hillesum in: Meins G.S. Coetsier, *The Existential Philosophy of Etty Hillesum: An Analysis of her Diaries and Letters* (Supplements to the Journal of Jewish Thought and Philosophy, 22), Leiden/Boston: Brill, 2014, 463-549.

²¹ Dietrich Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung* (Dietrich Bonhoeffer Werke, deel 8), München: Chr. Kaiser, 1998, 534.

gebaseerd op een eigen ervaring tijdens zijn verblijf in het concentratiekamp Auschwitz-Birkenau, hetzelfde kamp waarin Etty Hillesum in de herfst van 1943 is omgekomen. Drie Joden in de barak voerden een rechtszaak tegen God, omdat Hij het Joodse volk verdrukte in plaats van beschermde. Het toneelstuk is echter door Wiesel in de zeventiende eeuw teruggeplaatst, en wel in de Oekraïne, waar de Joden destijds onder zware vervolgingen leden.

De plot is als volgt: de Joodse waard van een herberg, die samen met zijn verkrachte dochter als enigen een pogrom heeft overleefd, stemt na enige aarzeling in met het voorstel van drie rondreizende toneelspelers om een Poeriem-spel op te voeren, maar op voorwaarde dat het thema van het spel een proces tegen God zal zijn. De waard wil wel de rol van de aanklager spelen, zegt hij. Vervolgens formuleert hij zijn aanklacht tegen God als volgt:

Ik, Berisj, een Joodse herbergier uit Sjamgorod, klaag de Heer van de wereld aan wegens vijandschap, wreedheid en onverschilligheid – doorhalen wat niet van toepassing. Ik zeg het, zoals ik het denk, en ik zeg het, omdat ik het zo denk: of Hij houdt niet van Zijn uitverkoren volk, of Hij drijft er de spot mee. Zoveel is zeker: ons lot laat hem koud. Waarom heeft Hij ons dan uitverkoren? Waarom uitgerekend ons en geen ander volk – om af te wisselen? Samengevat: of Hij weet wat ons te wachten staat, of Hij weet het niet. In beide gevallen, ahum, in beide gevallen is Hij schuldig.

“Wil dan niemand Gods verdediging op zich nemen?” vragen de rechters. Ten slotte staat er een vreemdeling op. Hij verdedigt God zo handig en meesterlijk dat alle aanwezigen vol bewondering voor hem zijn. Zij vragen de onbekende bij God om erbarmen te smeken, want het gevaar is voor de Joden nog lang niet voorbij: een nieuwe pogrom is op handen. Op het cruciale moment, wanneer het geschreeuw van de vijanden al tot in de zaal doordringt, worden de aanwezigen uitgenodigd om hun Poeriem-masker op te zetten. Ook de advocaat van God zet zijn masker op. Hij blijkt de Satan te zijn, die de laatste woorden in dit toneelstuk uitspreekt:

Zo, jullie hielden mij voor een heilige, een Rechtvaardige? Mij, een van vroomheid doordrongen wijze? Mij, een heraut van het geloof? Arme dwazen! Hoe konden jullie zo blind zijn! Als jullie eens wisten, als jullie eens wisten...

Dan wordt onder oorverdovend gebrul de deur ingetrapt en is het toneelstuk ten einde. Wie God verdedigt, als het gaat om de catastrofes die het Joodse volk hebben getroffen – ook al spreekt hij woorden die geheel passen binnen de Joodse traditie – is in feite niemand anders dan de Satan, wil Wiesel ons duidelijk maken. Elke verdediging, elke verklaring is in feite een godslastering.

De vergelijking tussen het Zondagochtendgebed van Etty Hillesum en het toneelstuk van Elie Wiesel is belangrijk om wat Hillesum hier schrijft, beter te begrijpen. God is juist niet verantwoordelijk voor de vervolging van Zijn volk – de mensen zijn daarvoor verantwoordelijk. In een andere passage spreekt Etty Hillesum zich nog duidelijker uit over de verantwoordelijkheid van de mensen tegenover God – in plaats van omgekeerd:

En tòch vind ik het leven niet zinloos God, ik kan er niets aan doen. En God is ons ook geen verantwoording schuldig voor de zinloosheden, die wijzelf aanrichten, wij zijn verantwoording schuldig.²²

Aangezien het gaat om “de zinloosheden, die wijzelf aanrichten”, staat God hierbuiten in die zin dat Hij daarvoor geen verantwoording draagt – die dragen de mensen. Van God kan niet worden verwacht dat Hij de omstandigheden wijzigt, die de mensen zelf creëren. Dat is hun zaak en verantwoordelijkheid. In dit opzicht kan Hij hen niet helpen.

Het gebruik van het werkwoord ‘helpen’ lijkt een hulpeloze, onmachtige God te suggereren, maar naar mijn mening gaat het om iets anders. God is niet verantwoordelijk voor de omstandigheden: de oorlog en de vervolging zijn mensenwerk. Daarom moeten mensen niet passief blijven door te wachten op Gods hulp; zij moeten zichzelf helpen en daarmee helpen zij de God die in hen woont. Mogelijk speelt hier op de achtergrond de Nederlandse zegswijze ‘Help uzelf, zo helpt u God’, waarbij dan in het tweede zinsdeel onderwerp en lijdend voorwerp van plaats zijn gewisseld. Niet: zo helpt God u, maar zo helpt u (o mens) God.

Het idee van de onmachtige, machteloze God past ook slecht bij de passages, waarin Etty Hillesum haar vertrouwen in God uitspreekt, die haar zal leiden op de moeilijke weg die zij moet gaan:

Gisterenavond op de fiets door de koude donkere Lairessestraat, ik wilde dat ik kon herhalen wat ik toen hardop zat te prevelen: God, neem me aan Uw hand, ik zal braaf meegaan, zonder veel verzet. Ik zal me aan niets onttrekken van alles wat in dit leven op me aanstormt, ik zal het naar beste krachten verwerken. Maar geef me af en toe een kort ogenblik van rust. Ik zal ook niet meer denken in m’n onnozelheid, dat die vrede, als die over me komt, eeuwig is, ik zal ook aanvaarden de onrust en de strijd die er dan weer komen. Ik ben graag in de warmte en in de veiligheid, maar zal ook niet opstandig worden als ik de kou inga, als het dan maar aan Uw hand is. Ik zal overal meegaan aan Uw hand en zal proberen niet bang te zijn.²³

In deze passage is duidelijk geen sprake van een machteloze God, ‘ohnmächtig und heimatlos’, van wie geen redding te verwachten valt. Etty Hillesum heeft juist een volledig vertrouwen in de leiding van haar God, ook al is die niet altijd zoals een mens graag zou willen. Dit blijkt overduidelijk uit de laatste tekst die zij ons heeft nagelaten, de briefkaart geworpen uit de trein met bestemming Auschwitz: ‘– Christien, ik sla de Bijbel op op een willekeurige plaats en vind dit: – de Heere is mijn hoog vertrek’²⁴.

Naar mijn mening projecteert Beck (en met hem vele anderen) het concept van de machteloze God bij Dietrich Bonhoeffer ten onrechte in het Zondagochtendgebed van Etty Hillesum, die probeert aan te geven dat mensen zich in deze omstandigheden zelf moeten helpen en niet moeten wachten op het ingrijpen van een *deus ex machina*.

²² *Het Werk*, 481. Maandagmorgen 29 juni 1942, 10 uur.

²³ *Het Werk*, 161-162. Dinsdagochtend 25 november 1941, half tien.

²⁴ *Het Werk*, 702. Dinsdag 7 september 1943.

Onderscheid met de eigen God in de New Age beweging

Terecht wijst Beck op het onderscheid tussen de eigen God bij Etty Hillesum en de godsopvatting, zoals die leeft in de kringen van de New Age²⁵. In de volgende passage spreekt hij haar in dit verband als volgt toe:

Doch was Sie nicht für möglich halten werden, Etty: Ihre Geschichte des eigenen Gottes ist alltäglich geworden, platt, trivial, auf den Hund gekommen in millionenfacher Wiederholung. Zwischen Gott und Götzen wird nicht mehr unterschieden. Man bewegt sich in einer Welt der multireligiösen Zitate, deren Herkunft und Sinn man nicht kennt.²⁶

Dit laatste staat haaks op de manier waarop Etty Hillesum zelf zich liet inspireren door de geschriften van anderen:

En dit is misschien de enige goede manier om je met literatuur, studie, mensen of wat ook bezig te houden: je vol te zuigen, heel langzaam dat onderin je te laten groeien, tot het ergens een stuk van jezelf wordt. Ook dat een groeiproces. Alles een groeiproces.²⁷

Het behoeft geen toelichting dat dit een heel andere benadering is dan wat in de vercommercialiseerde New-Age beweging wordt aangeboden, die door Beck wordt gekritiseerd²⁸.

Groeiproces

Na deze positieve opmerking weer een punt van kritiek. Maria Gabriella Nocita wijst er terecht op dat Beck geen oog heeft voor de ontwikkeling die Etty Hillesum heeft doorgemaakt, het 'groeiproces', zoals zij het zelf noemde. Nocita stelt dat Hillesums relatie met God rijpte gedurende de gehele tijdspanne van tweeëneenhalf jaar, waarbinnen zij de dagboeken en de brieven schreef. Beck kiest er echter voor om de ontwikkeling van Hillesums spiritualiteit te negeren. Hierdoor ontstaat grote onduidelijkheid, als het om de godsvraag bij Etty Hillesum gaat:

²⁵ Vgl. hiervoor Lisette Thooft, 'Etty Hillesum als voorloopster van de Nieuwe Spiritualiteit: "Beluisteren, wat er opstijgt uit je zelf"', in: Ria van den Brandt & Klaas A.D. Smelik (red.), *Etty Hillesum in discours* (Etty Hillesum Studies, 3), Gent: Academia Press, 2011, 61-68.

²⁶ Beck, *Der eigene Gott*, 27-28.

²⁷ *Het Werk*, 328. 1 april 1942.

²⁸ Beck, *Der eigene Gott*, 28. Zie ook hierboven noot 1.

Questo dubbio permane in molti lettori di Etty Hillesum che non cercano il giusto modo per approcciare una trattazione così particolare come quella diaristica. Il suo rapporto con Dio *matura* lungo tutto l'arco dei due anni e mezzo in cui compone il Diario e le Lettere, per cui, contrariamente a quello che fa Beck, l'analisi andrebbe impostata partendo da uno studio cronologico, per non inficiare il già azzardoso tentativo di estrapolare elementi tanto delicati.²⁹

In mijn eigen onderzoek naar het godsbeeld van Etty Hillesum was ik ook op zoek naar een chronologie binnen een mogelijke ontwikkeling van het begrip 'God' in de dagboeken en brieven. Die ontwikkeling³⁰ liet zich zonder problemen vaststellen, maar een chronologie in de zin van opeenvolgende fasen laat zich niet aantonen. De ene ontwikkelingsfase vervangt de voorgaande niet. Integendeel, de in wezen geheel verschillende godsbeelden blijven naast elkaar voortbestaan. Opmerkelijk hierbij is dat zelfs de atheïstische wereldbeschouwing nooit helemaal bij Etty Hillesum is verdwenen:

Ik kan helemaal niet goed knielen, er is een soort gêne in me. Waarvoor?

Waarschijnlijk voor het critische, rationele, atheïstische stuk, dat er ook in me zit.³¹

Om één fase te kiezen als de godsopvatting van Etty Hillesum, zoals Beck doet, is inderdaad onjuist, maar een echte chronologie, waarover Nocita het heeft, is niet aantoonbaar. Het gaat hier om een veelomvattend groeiproces, waarbij onderling tegengestelde visies naast elkaar komen te staan zonder elkaar te verdringen. De uitspraken over God in de dagboeken en brieven van Etty Hillesum zijn daarom vergelijkbaar met de rokken van een ui: de ene opvatting ligt tegen de andere aan, waarbij de notie van de transcendente God het binnenste deel vormt. Ondanks de gelaagdheid vormt Hillesums visie een eenheid. Reden waarom zij niet naar een systematiek in haar godsopvatting streeft.

Wanneer wij de diversiteit in Hillesums beeld van God in beschouwing nemen, is Beck in zijn behandeling van het begrip 'god' bij Hillesum erg summier en laat hij veel liggen, zoals hij ook geen aandacht besteedt aan de invloed van Henny Tideman en Julius Spier op Hillesums geloofsontwikkeling³². Hij citeert uitsluitend passages die passen binnen het godsdienstsociologische concept van de eigen God, waarover zijn boek gaat, niet de tekstgedeelten waarin Etty Hillesum God omschrijft als de Ander, de transcendente God. Beck schrijft:

²⁹ Nocita, 'Etty Hillesum: quale Dio?', 78. [Deze twijfel zien we bij veel Hillesum lezers, die niet op zoek gaan naar de juiste benadering van een zo specifiek genre als het dagboek. Haar relatie met God komt tot rijping gedurende de hele periode van twee en een half jaar waarin zij haar dagboeken en brieven schrijft. Dit is de reden waarom de analyse – in tegenstelling tot wat Beck doet – moet worden gebaseerd op een chronologische aanpak, om te voorkomen dat men bij de op zich reeds riskante poging om gevoelige elementen te extrapoleren deze nog eens verder verzwakt.]

³⁰ Heel kort samengevat: beginnend vanuit God als een literaire figuur, via een immanente God binnen in de mens gaat de ontwikkeling naar een transcendente God volgens Bijbels model.

³¹ *Het Werk*, 109. Woensdag 24 september 1941.

³² Zie Nocita, 'Etty Hillesum: quale Dio?', 84-85.

Sie findet Trost und Würde (nicht Sicherheit!) in der Intimität des eigenen, hilflosen Gottes, in der Gott selbst zum Fragenden wird, der keine Antwort weiß.³³

Daartegenover zou ik de volgende passage willen stellen, waarin Etty Hillesum een heel ander beeld van God naar voren doet komen. Geen vragende God die het niet meer weet, maar een sturende God die met haar een duidelijk plan heeft:

En het is een zeldzame zelfoverschatting, om zichzelf te waardevol te vinden, om een “Massenschicksal” samen mee te ondergaan. En als God vindt, dat ik nog veel te doen zal hebben, welnu, dan zal ik dat ook wel doen, na alles doorgemaakt te hebben, wat anderen ook door kunnen maken.³⁴

Eindconclusie

Wij stellen aan de ene kant vast dat Beck een goed oog heeft voor de betekenis van Etty Hillesum voor mensen van nu, die op zoek zijn naar een eigen god – hetzij omdat zij onvrede hebben over hun religieuze achtergrond, hetzij omdat zij op zoek zijn naar een waarachtige vorm van geloof. Hij ziet duidelijk het onderscheid tussen Hillesums visie op God, gebaseerd op een diepgaande omgang met teksten van hoog niveau en de hapklare *reli-shopping* van tegenwoordig. Aan de andere kant moeten wij vaststellen dat hij zich er te gemakkelijk vanaf heeft gemaakt. Belangrijke aspecten van Hillesums godsopvatting laat hij liggen.³⁵ Zoals – helaas – zo veel schrijvers over Etty Hillesum, citeert hij haar dagboeken liever dan dat hij haar teksten zorgvuldig analyseert.

³³ Beck, *Der eigene Gott*, 23.

³⁴ *Het Werk*, 515. Zaterdagochtend 11 juli 1942, 11 uur.

³⁵ Hij stelt ook met nadruk dat hij geen theologie van de eigen God kan noch wil schrijven; vgl. Beck, *Der eigene Gott*, 23.